

**KARŞILAŞTIRMALI ANAYASA HUKUKUNDAN
KARŞILAŞTIRMALI ANAYASA ÇALIŞMALARINA**
(FROM COMPARATIVE CONSTITUTIONAL LAW TO COMPARATIVE
CONSTITUTIONAL STUDIES)*

Ran Hirschl**
Çev./Translated by: Serkan Yolcu***

Seksen yıl önce, ses getiren kitap *Panorama of the World's Legal Systems*'in yazarı John H. Wigmore, kendi zamanının karşılaştırmalı hukuk dergilerini şöyle nitelendirmişti:

Lagos ve Bantus'un geleneksel kanunları, İslam hukukunun miras ilkeleri, Roma hukukunun ilk kaynakları ya da Çin veya Güney Afrika evlilik hukuku üzerine bol miktarda değerli materyal; ama farklı hukuk sistemlerine ait fikirler arasındaki benzerlikleri ya da zıtlıkları karşılaştırmak ve bunların birbiriyle iletişimini ya da çeşitliliğini –kısacası hukuki fikirlerin evrimini- izah etmek adına neredeyse hiçbir şey. Henry Maine'nin zamanından bu yana antropologlar ve sosyologlar karşılaştırmalı sosyal çalışmalarda büyük bir aşama kaydettiler, ancak hukukçular karşılaştırmalı hukuk fikrinde çok da üretken olmadılar.¹

Şüphesiz karşılaştırmalı anayasa hukuku 1980'lerin ortalarından beri belirgin bir uyanış yaşamıştır. Bununla birlikte, bu alanın bilimsel ilerlemesinin ötesinde, Wigmore'un zamanından beri karşılaştırmalı (anayasa) hukukunun sosyal bilimlere karşı gösterdiği duygusal ikilem

* International Journal of Constitutional Law, Vol. 11, No. 1, 2013, pp. 1–12.

** Kanada Araştırma Kürsüsü, Siyaset Bilimi ve Hukuk Profesörü, Toronto Üniversitesi. E-posta: ran.hirschl@utoronto.ca. Bu başyazıyı yazmaya davet ettikleri için Joseph Weiler ve Michel Rosenfeld'a müteşekkirim. Mark Graber ve Ayelet Shachar'a harika yorumları ve tavsiyeleri ve Evan Rosevear'a ise becerikli editöryal desteği için teşekkür ederim.

*** Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi. (E-posta: yolcu.serkan@gmail.com)

¹ John H. Wigmore, Jotting on Comparative Legal Ideas and Institutions, 6 Tulane L. Rev. 48, 49–50 (1932).

bakımından çok az şey değişmiştir; hayranlık bir yanda, dargınlık ve dışlama ise diğer yanda.

Uzun bir zaman boyunca Amerikan siyasi sisteminin bir alamet-i farikası olarak görülen ve giderek büyüyen bir anayasal alan, artık dünya üzerinde yüzden fazla ülkenin ve birçok ulus üstü oluşumun ortak bir niteliği haline geldi. Bu yönetimlerin pek çoğu yakın zamanda bir dava edilebilir temel haklar bildirgesi ile aktif bir yargısal denetime yer veren bir anayasa ya da anayasa değişikliği ile övünebilmektedir ve anayasa mahkemeleri ve bu mahkemelerin üyeleri anayasa hükümlerini kamusal hayata yönelik bir rehber olarak çeviren esas aktörler haline gelmiştir. Böylelikle, anayasa mahkemeleri belirli bir anayasal sorun karşısındaki pozisyonlarını belirlemek ve çerçevelemek için giderek daha fazla karşılaştırmalı anayasa hukukuna başvurumaktadırlar. Anayasal fikirlerdeki bu hareketli trafiğe, özellikle haklar ve özgürlükler alanında gözlemlenen ve “genel anayasa hukuku” olarak adlandırılabilir anayasa yargısının ve akıl yürütmenin Esperanto* gibi sözümona evrensel söyleminin yükselişi eşlik etmiştir.² Bu yeni anayasal ortamda, içine kapanık bir adanın burçları dahi uluslararası alandaki gelişmelerden tamamen kaçınmaz.³

Bu dönüşüm akademisyenler, yargıçlar, uygulayıcılar ve karar alıcılar arasında hem diğer ülkelerin anayasa hukuku ve anayasal kurumları hem de daha genel anlamda anayasal fikirlerin ulus ötesi göçü alanında hiç durmaksızın genişleyen bir ilgi ortaya çıkardı.⁴ Nispeten daha az tanınan ve egzotik bir konuya kendini adayan birkaç kişi tarafından çalışılmasıyla birlikte, karşılaştırmalı anayasacılık çağdaş hukuk biliminde daha moda bir konu haline geldi. Bu alandaki gelişen literatür şimdi önde gelen akademik yayınevleri tarafından basılan monografiler ve ders kitaplarını ve keza karşılaştırmalı anayasacılığa adanmış süreli yayınlar ve sempozyumları içermektedir. Üst sıralamadaki hukuk fakülteleri artık, öğrencilerine hukuka ve hukuki kurumlara yönelik belirgin bir şekil-

* Ç.N.: Esperanto 1887’de L. L. Zamenhof tarafından icat edilen uluslararası bir yapay dildir.

² Bkz. ör., David Law, *Generic Constitutional Law*, 89 *Minnesota L. Rev.* 652 (2005); Colin J. Beck, Gili S. Drori ve John W. Meyer, *World Influences on Human Rights Language in Constitutions: A Cross-National Study*, 27 *INT’L SOCIO* 483 (2012).

³ Vicki Jackson, *Constitutional Engagement in a Transnational Era* (2010); Mark Tushnet, *The Inevitable Globalization of Constitutional Law*, 49 *Virginia J. Int’l L.* 985 (2009).

⁴ *The Migration of Constitutional Ideas* (Sujit Choudhry ed., 2006).

de daha kozmopolit bir bakış açısı kazandırabilmek amacıyla karşılaştırmalı anayasa hukuku derslerini kendi programlarının çok önemli bir parçası olarak görmektedirler.

Tam da bu esnada, basit fakat güçlü bir kavrayış göz ardı edilmektedir: anayasalar dış olay ve etkilerden uzak/ayrı ortaya çıkmazlar ya da işlemezler. Anayasaların ithal edilmesi, bir anayasal sisteme şekil veren ulusal ve uluslararası sosyal, siyasi ve ekonomik güçlerden bağımsız olarak tam anlamıyla tanımlanamaz veya açıklanamaz. Gerçekten de, 1789'dan beri bir yazılı anayasanın ortalama ömrünün 19 yıl olduğu göz önüne alınırsa, anayasal düzenlerin yükselişi ve düşüşü bu güç mücadelelerinin önemli tezahürleridir.⁵ Kültür, ekonomi, kurumsal yapılar, güç ve strateji anayasal evreni hukuki ve normatif analiz bağlamında anlamak açısından çok önemlidir.⁶ Anayasa sahasını sosyal ve siyasal arena da içkin olmaktan ziyade münhasıran hukuki olarak tanımlayan her girişim, anayasa hukukunun kökenleri, niteliği ve sonuçlarına ilişkin zayıf, tarih dışı, aşırı doktrinci ya da şekilci açıklamalara boyun eğmeye mahkûmdur. Montesquieu ve Weber'den Douglass North ve Robert Dahl'a kadar farklı ülke ve zamanlardaki anayasa hukuku ve anayasal kurumlar üzerine sistematik çalışmalar yapan pek çok önde gelen düşünür bu basit (ve belki de zahmetli) gerçeği kabullenmiştir.⁷

Nitelikleri gereği hukuki kurumlar –mülkiyet hakkı, iş hukuku ya da seçim kuralları- değişken dağıtıcı etkiler üretirler: bazı grup, çıkar ya

⁵ Zachary Elkins et al., *The Endurance of National Constitutions* (2009).

⁶ İlginç biçimde, Ronald Dworkin'nin hararetle tartışılan anayasacılık üzerine altı kitabından hiçbiri, anayasallaşma ve yargısal denetimin kökenleri ve sonuçları ile ilgili hiçbir ampirik çalışmaya atıfta bulunmamaktadır. Bkz. Mark Graber, *Constitutional Politics and Constitutional Theory: A Misunderstood and Neglected Relationship*, 27 *LAW & SOCIAL INQUIRY* 309 (2002). Doktrinciliğin sorgulanması üzerine Avrupa perspektifinden bir çalışma için bkz. Armin von Bogdandy, *The Past and Promise of Doctrinal Constructivism: A Strategy for Responding to the Challenges Facing Constitutional Scholarship in Europe*, 7 *INT'L J. CONST. L. (ICON)* 364 (2009).

⁷ Hukuku geniş güçler, gerekçeler ve menfaatlerin bir yansıtıcısı olarak düşünmek hukuk bilimine kesinlikle yabacı değildir. Henry Maine'nin *ANCIENT LAW* ve Max Weber'in *Economy and Society* başlıklı eserlerinden Roberto Unger'in *Law in Modern Society* başlıklı kitabına kadar karşılaştırmalı hukuk sosyolojisinin entelektüel mirası çok iyi bilinmektedir ve burada açıklanmasına gerek yoktur. Hukuki Realizm ve Eleştirel Hukuk Çalışmaları, keza Hukuk ve Ekonomi alanı, 20'nci yüzyılın Amerikan hukuk öğretilerinde önemli aşamalardır.

da dünya görüşü veya siyasi tercihlere diğerlerine nazaran imtiyaz sağlarlar. Söz konusu anayasalar olduğunda bu etki daha da belirginleşmektedir. Nihayetinde anayasaların varlık sebebi iktidarı yaratmak, meşrulaştırmak, dağıtmak ve denetlemektir. Katı ya da “üstün hukuk” durumları göz önüne alındığında, anayasalar belli dünya görüşlerini, politika tercihlerini ve kurumsal yapıları kenetlemek için ideal bir platform sunarken; diğer mülahazalar için dezavantaj sağlar, onları sınırlar veya onlara engel olur. Anayasa yapımı, aynı anayasanın yorumlanması gibi, yok yere gerçekleşmez. İktidar anayasanın yapıldığı masada farklı açılardan dağıtılacaktır ve bu süreçte ilgili siyasi, ekonomik ve yargısal pay sahiplerinin gönüllü olarak yetki, saygınlık veya imtiyaz kabul etmeleri olasılığı çok yüksek değildir.

Bununla birlikte, çağdaş literatür (hepsi olmasa da) daha çok yargısal/içtihadî sorunlar üzerine odaklanmaktadır. Anayasa yargısının gerçek hayata ve sosyal değişimin tohumlarını ekmeye yönelik etkisi; anayasaların milliyet ve kimliği nasıl yansıttığı⁸ ve şekillendirdiği; anayasaların sadece mecbur kılmadığı fakat nasıl politika inşa ettiği (ör. İnsanların siyasette elde edeceklerine inandıkları hedefleri ve çıkarları şekillendirerek)⁹; anayasal dönüşümü talep etme veya buna sebep olmayla ilgili aktörler ve faktörler; gelişen küresel ekonomik düzende hem ulusal hem de ulusötesi anayasacılığın yeri¹⁰ ya da dünya çapında giderek artan siyasetin yargısallaşması ve bunun mahkemelerin meşruluğu ve daha genel olarak demokratik yönetim üzerindeki etkisi¹¹ gibi diğer hayati sorunlar genellikle kabul gören söylemin dışında bırakılmaktadır.

Karşılaştırmalı anayasacılık alanındaki akademik teşebbüsleri mahkeme merkezli analizlere sınırlandırma bir kaçınılmaz olmadığı gibi bu alanın modern tarihi ile de örtüşmemektedir. Hâlihazırdaki disiplinler

⁸ Bkz. ör., Gary Jacobson, *Constitutional Identity* (2010); Michel Rosenfeld, *The Identity of the Constitutional Subject: Selfhood, Citizenship, Culture, and Community* (2009).

⁹ Bu hususa dikkatimi çeken Mark Graber’a çok teşekkür ederim. Genel olarak bkz. Mark Tushnet, *Why the Constitution Matters* (2010); Sanford Levinson, *Framed: America’s 51 Constitutions and the Crisis of Government* (2012); Mark Graber, *A New Introduction to American Constitutionalism* Böl. 8 (2012).

¹⁰ Bkz. *The New Constitutionalism and the Future of Global Governance* (Stephen Gill & Claire Cutler ed., yayımlanacak 2013).

¹¹ Ran Hirschl, *The Judicialization of Mega-Politics and the Rise of Political Courts*, 11 ANN. REV. POL. SCI. 93 (2008).

arası bölünmenin aksine erken dönem karşılaştırmalı anayasacılık uzmanları anayasal alanı politik alandan ayrı bir form değil, onun bir uzantısı olarak görmekteydiler. 1884 yılında Kuzey Amerika’da ilk defa belirgin bir olgu olarak karşılaştırmalı anayasacılık çalışmasına adanmış ilk kitap olan *Politics: An Introduction to the Study of Comparative Constitutional Law*, William W. Crane ve Bernard Moses tarafından yayınlanmıştır.¹² Crane ve Moses belirli bir ulusun anayasasının o ulusun siyasi dünyasının, özellikle de halkın isteklerinin ve ulusun kalıcı değerlerinin ve mirasının bir yansıması olduğunu ileri sürmüşlerdir. Karşılaştırmalı anayasa hukukunu şekli siyasal kurumlar üzerine çalışmak olarak kabul eden benzer bir yaklaşım John William Burgess’in 1893’de yayınladığı *Political Science and Comparative Constitutional Law* isimli etkileyici kitabında da açıkça benimsenmiştir.¹³ Burgess, Columbia Üniversitesinde siyaset bilimi profesörüydü ve siyaset biliminin ABD’deki kurucu babalarından biri olarak kabul edilmektedir.¹⁴ Kitap iki ciltten oluşmaktaydı ve ABD, İmparatorluk Almanya’sı, Birleşik Krallık ve Fransa ile birlikte birçok farklı bölgenin hükümet sistemi ve şekli siyasal kurumlarının sistematik bir karşılaştırmasına yönelikti. Burgess kitabının esas değerini karşılaştırmalı yaklaşım olarak görmektedir. Şöyle yazmıştır: “Eğer benim kitabımın kendine has bir özelliği varsa bu da yönteminde- dir. Bu bir karşılaştırmalı çalışma. Bu Doğa Bilimleri alanında çok üretken olarak görülen yöntemin Siyaset Bilimi ve Hukuk Bilimine uygulanması girişimidir.”¹⁵ Burgess’e göre anayasaların yapılması doğası gereği hukuki olmaktan ziyade siyasi bir süreçtir. Tezini anayasa hukukundan ziyade siyaset bilimi fikrine dayandırarak Burgess şöyle yazmıştır:

Bir anayasa yapılması çok nadiren yürürlükteki hukuk kurallarına göre olur. Bu işte tarihi ve devrimsel güçler daha etkili ve önemli faktörlerdir... Bunlar hukuki yöntemlerle halledilemez.¹⁶

¹² William W. Crane & Bernard Moses, *Politics: An Introduction to the Study of Comparative Constitutional Law* (1884).

¹³ John William Burgess, *Political Science and Comparative Constitutional Law* (1893).

¹⁴ Diğer pek çok katkısının yanında Burgess, 1886’da ABD’deki en eski siyaset bilimi dergisi olan *Political Science Quarterly*’yi kurmuştur.

¹⁵ Id., Cilt I, vi; aktaran A. E. Dick Howard, *A Traveler from an Antique Land: The Modern Renaissance of Comparative Constitutionalism*, 50 *VIRGINIA J. INT’L L.* 3 (2009).

¹⁶ Burgess, *supra* dipnot 13, s. 90; aktaran Howard, *supra* dipnot 15, s. 8.

Kısacası, Dick Howard'ın gözlemlediği gibi geç 19'uncu yüzyılın akademik yazınında karşılaştırmalı anayasa hukuku çalışmaları, karşılaştırmalı siyasetin bir uzantısı olarak görülmekteydi.¹⁷

Yirminci yüzyılın ortalarındaki tektonik siyasi değişim –özellikle de II. Dünya Savaşı ve sonrası, koloncilik sonrası ve demokratikleşmeyi bir araştırma alanında akademik açılım hamlesi getirdi: karşılaştırmalı anayasa tasarımı (veya anayasa mühendisliği). Bu alanın argümanı arzu edilen sosyal ve siyasi sonuçların en uygun kurumsal planlama ve özenli uygulama ile sağlanabileceğidir. Anayasa tasarımına yönelik çeşitli yaklaşımların ortak inancı sosyal ve siyasal değişimi teşvik etmek, desteklemek veya mümkün kılmak için anayasal hükümler, kurumlar ve düzenlemelerin optimize edilebileceği ve edilmesi gerektiğidir. İdeal olarak, anayasaların organik olarak evrildiği ve otantik halk iradesinin veya bir yönetim biçiminin süregelen değerlerini yansıttığı iddia edilir; oysa anayasa tasarımı bir ikinci-düzeni, somut problemlere ve engellere cevap olarak pragmatik bir anayasa yapımı vizyonunu savunur. Demokratik rejimlerde böyle bir tasarımın görünen hedefleri siyasal sistemin meşruluğunu ve demokratik kimliğini güçlendirmek (ör. katılım ve temsil), hesap sorulabilirlik ve şeffaflığın artması ve çoğunlukçu yönetim prensibini demokrasinin sadece bu prensibe bağlılıktan ziyade ona esas bakımından daha çok katkıda bulunabileceği fikri ile dengelemek olabilir. Geçiş dönemi rejimlerinde ise –genellikle çatışma sonrası durumlar ve otoriter bir rejimden geçiş- anayasa tasarımı bir yandan güven inşa etmek ve etkili geçiş sağlama amacındayken aynı zamanda geçiş dönemi anlaşmasını uygulamak ve belirlenen hedeflerini yerine getirmek için büyük pay sahiplerinin mükâfatlarını (teşviklerini) sağlamaya yöneliktir. Anayasa mühendisliğinin bu hedefleri gerçekleştirmeyi mümkün kılacağı varsayılmaktadır. Bu araştırmaların çatışma ya da çatışma sonrası düzenlerdeki gerçek istikrar ve yatıştırılmaya katkısı ucu çok açık bir sorudur. Her halükârda, karşılaştırmalı anayasa çalışmalarındaki pek çok diğer teorik gelişmede olduğu gibi, bu alanda da hukukçulardan ziyade sosyal bilimciler başı çekmektedir. Yirminci yüzyılın anayasa tasarımı literatüründeki neredeyse bütün büyük ustalar—birkaç önde gelen isim zikretmek gerekirse Arend Lijphart, Donald Horowitz, Juan Linz, Giovanni Sartori, ya da Guillermo O'Donnell— siyaset bilimcidir. Aynı

¹⁷ Howard, supra dipnot 15.

durum Latin Amerika, Asya ve en önemlisi de güney, orta ve doğu Avrupa'daki demokrasiye geçiş ve demokrasinin pekişmesi literatürü bakımından da geçerlidir; bu alandaki pek çok önde gelen yazar (örneğin Jon Elster, Stephen Holmes, Adam Przeworski veya Andrew Arato) siyaset bilimcidir ya da hukuk fakültelerinde de kürsüleri vardır ama kesinlikle dogmatik hukukçular değildir.

Bu zaman zarfında, kurumsal ekonomistler ve siyaset bilimciler anayasalar ve yargı denetimine yönelik gelişmeyi taahhütler, uygulama ve bilgi sorunları gibi sistematik toplu hareket kaygılarını azaltma mekanizmaları olarak gören anayasal dönüşüm teorileri geliştirdiler. Max Weber'in eserinden türeyen (diğerleri arasında Nobel Ödülü Adayı Douglass North tarafından ilerletilen) bu yönde bir teori anayasaları ve bağımsız yargıyı "güvenilir taahhütler" sorununa etkili bir kurumsal çözüm olarak görmektedir.¹⁸ Bir rejimin öngörülemez biçimde davranma yetisi-ne getirilecek sınırlamaların anayasal güvence altına alınması (ör. mülkiyet hakkı, yasama ve yürütme organlarının bağımsız yargının denetimine tabi olması), muhtemel borç verenler ile yatırımcılar karşısında o rejimin güvenilirliğini arttırmanın etkili bir yolu olarak görülmüştür.

Karar alıcıların sistematik belirsizlik altında riskten kaçınma eğiliminde olduğu yönündeki daha büyük önerme, sosyal bilimcilerin ortaya çıkardığı temel kavramların ve keşiflerin karşılaştırmalı anayasa hukuku çalışmalarına nasıl başarılı bir şekilde uygulanabileceğini gösteren bir ders kitabı örneğidir. Bu önerme John Rawls'un bilgisizlik peçesi/örtüsü arkasında kararlaştırılan "adalet ilkeleri"¹⁹; Marshall Sahlins'in avcı-toplayıcı toplumlarda yiyecek stoklamanın olmayışının açıklamasını değiştiren paradigması (bir sınırsız kaynak anlayışı ve yaygın bir "verici çevre" inancı)²⁰; ve Tversky ile Kahneman'nın belirsizlik durumundaki seçim psikolojisi hakkında ses getiren çalışması gibi birçok hukukçu olmayan düşünürün çalışmalarıyla ilerletilmiştir.²¹ Anayasaların ön

¹⁸ Barry Weingast, *Constitutions as Governance Structures: The Political Foundations of Secure Markets*, 149 *J. Inst'l and Theoretical Econ.* 286 (1993); Barry Weingast, *The Political Foundations of Democracy and the Rule of Law*, 91 *Am. Pol. Sci. Rev.* 245 (1997).

¹⁹ John Rawls, *A Theory of Justice* (1971).

²⁰ Marshall D. Sahlins, *Stone Age Economics* (1972).

²¹ Amos Tversky & Daniel Kahneman, *The Framing of Decisions and the Psychology of Choice*, 211 *Science* 453 (1981).

taahhütler ya da öngörülebilir-geliştirici araçlar olarak kavramsallaştırılması da insan doğası ve davranışına yönelik benzer bir anlayışa dayanmaktadır.²²

Daha yakın tarihli nitel ve nicel siyaset bilimi literatürü, anayasayı bir siyasi kurum olarak kavrama nosyonunu bir adım ileri götürerek, anayasallaşmanın geniş kamusal baskı ya da organik baskıdan çıktığına dayanan geleneksel odaklanmanın ötesine geçmeye teşebbüs ederek, anayasal reforma sebep olan somut siyasi koşulları tanımlama ve daha genel anlamda yargı gücünün yayılmasına odaklanmaya çalışmaktadır. Karşılaştırmalı anayasa çalışmalarındaki bu yeni yönelim anayasallaşmanın ve yargısal güç aktarımının temel belirleyici noktası olarak, siyasi pazarın niteliği, yeni bir güç kümesinin varışı ve ilgili siyasi paydaşların değişen çıkarları ve saikleri gibi belirli “arz yönlü” faktörler üzerinde odaklanmaktadır.²³

Mahkeme merkezli bilimsel bilgi söz konusu olduğunda dahi sosyal bilimciler, genellikle anayasa mahkemelerini ve onların içtihatlarını daha geniş bir siyasi çerçevenin ayrılmaz parçaları olarak analiz etmeye girişerek, büyük bir atılım yapmışlardır. Bu yöndeki ilk adımlar önce Robert Dahl’ın ABD Yüksek Mahkemesini yargısal değil daha ziyade siyasi bir kurum olarak kavramsallaştırması ve daha sonra Robert McCloskey’nin Yüksek Mahkeme’nin siyasal alan ile etkileşimini detaylı bir şekilde analiz etmesiyle atılmıştır.²⁴ Martin Shapiro’nun *Courts: A Comparative and Political Analysis* başlıklı kitabı, Robert Dahl’ın mahkemelerin siyasi kurumlar olduğu yönündeki teorisinin karşılaştırmalı kamu hukuku çalışmalarında uygulandığı ilk örnektir.²⁵ Aynı esnada,

²² Bkz. ör., Douglass North & Barry Weingast, *Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth Century England*, 29 J. Econ. Hist. 803 (1989); Torsen Persson & Guido Tabellini, *The Economic Effects of Constitutions* (2005).

²³ Tom Ginsburg, *Judicial Review in New Democracies: Constitutional Courts in Asian Cases* (2003); Ran Hirschl, *Towards Juristocracy: The Origins and Consequences of the New Constitutionalism* (2004).

²⁴ Robert Dahl, *Decision-making in a Democracy: The Supreme Court as a National Policymaker*, 6 J. PUB. L. 279 (1957).

²⁵ Martin Shapiro, *Courts: A Comparative and Political Analysis* (1981).

1960'ların ortalarında Glendon Schubert ve Walter Murphy gibi siyaset bilimciler yargısal davranış çalışmalarının temelini ortaya koydular.²⁶

Ne yazık ki, bu literatürün çok az bir kısmı karşılaştırmalı anayasa hukuku dersi izlencesinde yer bulabildi. Anayasa mahkemelerinin çoğalmasa, yargısal denetim ve dünya genelindeki anayasal haklar içtihadı, genel olarak gerçekten insan hakları alanının yükselişi, karşılaştırmalı anayasacılık çalışmalarını yaygın emsal kararlara dayanan öğretim metodundan büyük ölçüde etkilenen ağırlıklı olarak kanuncu bir müessese-ye dönüştürmüştür. Artık Güney Afrika, Almanya, Kanada mahkemele-
rinin ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin bir düzine “ünlü” içtihadı küresel anayasacılığın resmi olmayan kurallarını oluşturuyor.

Hukuk fakültesinin çağdaş karşılaştırmalı anayasa çalışmalarına “el koymasının” bir belirtisi de konu üzerinde son zamanlarda yayınlanan iki kapsamlı elkitabına katkıda bulunan yazarların bağlı buldukları temel disiplinlerdir. Pek çok açıdan çığır açan akademik bir başarı olan *Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* başlıklı kitabın katkıda bulunan 72 yazardan 64'ü (veya % 89'u) hukuk fakülteleri, mahkemeler ya da hukuki kurumların mensubuyken; 8'i (veya % 11'i) sosyal veya beşerî bilimlerle ilişkilidir.²⁷ Pek çok yazar siyaset bilimi literatürüne atıfta bulunsa da anayasal sahadaki diğer aktörler ve süreçleri keşfetmek için hukuk-mahkeme- veya içtihat odaklı yaklaşımlardan ayrılmaktadır. Bu durum *Comparative Constitutional Law* (2011) başlıklı eserinde de çok farklı değildir. Bu kitabın 37 yazarından 28'inin (% 76) esas çalışma alanı hukuktur; 9 yazar (% 24) ise sosyal bilimcidir.²⁸

Öyleyse, tahmin edilebileceği gibi, anayasa yargısı çağdaş karşılaştırmalı anayasa hukukunda anayasal evrenin temel yapıtaşı ve esas araştırma konusu olarak kabul edilmektedir. Bir bütün olarak anayasanın metni, anayasa yargısını harekete geçirenler ve avukatlık mesleği, anayasal gelişme ve anayasal tarih, anayasaların davranışları gerçekten ne kadar değiştirdiği veya biçimlendirdiği ya da anayasal düzenin sürekli olarak etkileşim içinde olduğu kurumsal, ideolojik ve siyasi alan gibi anayasal sahanın diğer asli unsurları ve aktörleri ise, karşılaştırmalı ana-

²⁶ Glendon Schubert, *Judicial Decision-Making* (1963); Walter Murphy, *Elements of Judicial Strategy* (1964).

²⁷ *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (Michel Rosenfeld & Andras Sajó ed., 2012).

²⁸ *Comparative Constitutional Law* (Tom Ginsburg & Rosalind Dixon ed., 2011).

yasa hukuku hocalarının “yaptığının” bir parçası olarak kabul edilmektedir.

Neden sosyal bilimler?

Sosyal bilimlerin karşılaştırmalı anayasa çalışmalarına dâhil edilmesi için birçok sebep var, fakat burada lafı uzatmamak adına üç temel sebebe odaklanacağım. Birincisi, büyük miktarda kanıt yargı-ötesi faktörlerin anayasa mahkemelerinin karar alma biçimlerinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Anayasa mahkemeleri ve yargıçlar hukuk doktrininin dilini kullanabilirler fakat onların gerçek karar alma biçimleri, bilerek ya da bilmeyerek, politika tercihleri, ideolojik ve davranışsal eğilimleri²⁹ yanında etraflarındaki siyasi çevre, kürsü kompozisyonları, meslektaşları veya halkın bütünü karşısında onların stratejik kaygılarını da yansıtır görünmek gibi unsurlar ile bir korelasyon içindedir. Bu durum birey olarak yargıçların veya kurum olarak mahkemelerin istenmeyen kararlarına gösterilen ters tepkiler sonucunda ödedikleri bedeller ya da memnun olunan kararlar vermek yoluyla elde edecekleri çeşitli menfaatler ile açıklanabilir.³⁰ Çok sayıda ampirik çalışma, mahkemelerin istenmeyen yargısal aktivizmine ya da müdahalelerine gösterilen sert siyasi tepkilerin, ya da böyle bir tepki verileceğine dair inandırıcı bir tehdidin dahi, yargısal karar alma biçimleri üzerinde bir soğutucu etkisinin olabileceğini ortaya koymaktadır. Aynı mantığın çeşitli varyasyonları Arjantin, Brezilya, Almanya, Pakistan, Kanada, Rusya, Güney Kore, Tayvan, Gürcistan, Ukrayna, Kırgızistan ve Meksika gibi çok çeşitli ülkelerde yargısal davranışı zorunlu olarak açıklamak için de kullanılmıştır.³¹ Diğer bazı çalışmalar ise, özellikle bazı siyasi davalarda, yar-

²⁹ ABD bağlamında “tutumsal” olarak adlandırılan meşhur bir yargısal davranış modelinin izahı için bkz. Harold J. Spaeth, *The Supreme Court and the Attitudinal Model Revisited* (2002).

³⁰ Bu yaklaşımın genel bir değerlendirmesi için bkz. Lee Epstein & Tonja Jacobi, *The Strategic Analysis of Judicial Decisions*, 6 ANN. REV. L. & SOC. SCI. 341 (2010).

³¹ Bkz. ör., Jeffrey Staton, *Judicial Power and Strategic Communication in Mexico* (2010); Gretchen Helmke, *Courts Under Constraints: Judges, Generals, and Presidents in Argentina* (2005); Alexei Trochev, *Judging Russia: The Role of the Constitutional Court in Russian Politics* (2008); Diana Kapiszewski, *Tactical Balancing: High Court Decision Making on Politically Crucial Cases*, 45 L. & Soc. Rev. 471 (2011). Son yıllarda bu dergi benzer bir yaklaşım benimseyen bir dizi makale yayın-

gıçların ait oldukları epistemik topluluklar (hukukçular ağı) ile ilişkilerine ya da yargısal davranışın önemli belirleyicileri olarak yargıçların mahkemenin hem içte hem de uluslararası plandaki mirası, ünü ve kamuoyundaki itibarına ilişkin kaygılarına dikkat çekmektedir. Diğer bir ifadeyle, anayasa mahkemeleri ve bunların faaliyetlerinin anayasal evrenin çekim merkezi olduğu kabul edilse bile, siyaset bilimi, sosyal psikoloji ve organizasyon teorisinin kavrayışları karşılaştırmalı anayasa hukuku ile daha önce hiç bu kadar ilgili olmamıştı.

İkincisi, anayasa yargısı çalışmaları, bağımsız olarak veya diğer faktörlerle beraber gerçek, yerinde bir değişime yol açma kapasitesinden yoksun kalmış gözükmektedir. Karşılaştırmalı siyaset, sosyoloji ve kamu politikası alanlarındaki çok sayıda araştırma, anayasal hakların gerçekleştirilmesi ve bu haklarla ilgili öne çıkan yargı kararlarının uygulanmasında hukuk sistemleri arasında görülen varyasyonları açıklayan önemli etmenler olduğunu öne sürmektedir.³² Sosyal haklarla ilgili karşılaştırmalı anayasa literatürü, karşılaştırmalı anayasa hukukunda haklar ile gerçekler arasındaki şaşkırtıcı kopukluğun yalnızca bir örneğini sunmaktadır. Dünya üzerindeki yaklaşık 170 yazılı anayasadan, neredeyse dörtte üçü eğitim hakkını zikretmekte ve neredeyse yarısı da sağlık hakkını düzenlemektedir. Yazılı anayasaların çoğu aynı zamanda genel olarak “yaşama hakkı” ve “insan onuru”nun korunmasına ilişkin hükümler de içermektedir. Keza çeşitli bölgesel ve uluslararası insan hakları rejimleri birtakım çeşitli geçim haklarını da koruma altına almaktadır. Bununla birlikte, eğitim, sağlık ve barınmaya ilişkin gerçek koşullar dünya çapında dramatik biçimde değişkenlik göstermektedir. Bu farkı nasıl açıklayabiliriz? Hangi ülkeler diğerlerine göre bu sorunların daha iyi üstesinden geldi ve neden? Bu çeşitliliğin ne kadarı ilgili anayasa metinleri ile bunların uygulanması, ne kadarı şekli anayasal alanın ötesindeki diğer faktörlerle açıklanabilir? Bu temel “neden ve nasıl” soruları sadece anayasa hükümlerine ve mahkemelerin sosyal haklar içtihadına bakarak açıklanamaz. Mahkemelerin rolüne (ya da bazen kapsamlı ve gerçek

lamıştır; bkz. ör., Wen-Chen Chang, Strategic Judicial Responses in Politically Charged Cases: East Asian Experiences, 8 Int'l J. Const. L. (I-CON) 885 (2010).

³² Bkz. ör., Donald Horowitz, The Courts and Social Policy (1977); Gerald Rosenberg, The Hollow Hope: Can Courts Bring About Social Change? (1991); Charles Epp, The Rights Revolution Lawyers, Activists, and Supreme Courts in Comparative Perspective (1998).

bazda bir karşılaştırma olmadan mahkemelerin nasıl karar vermesi gerektiği hakkında felsefi düşünmeye) aşırı vurgu yapmak, üzerinde çalışılan olguyu tutarlı biçimde aydınlatmaya katkıda bulunmak yerine buna engel olabilir.

Anayasal alanın aksine siyasi etmenlerle şekillenen devlet politikası sosyal haklar söz konusu olduğunda büyük bir önem taşımaktadır. Luiz Inácio Lula da Silva, 1 Ocak 2003'de Brezilya devlet başkanı oldu. Bilindiği üzere Lula, sosyalist-ilerici bir gündeme sahipti. Lula yönetimi Brezilya'da yoksulluk ve okuma yazma bilmeyen sayısını azaltmayı amaçlayan birtakım sosyal politikalar ve yeni harcama öncelikleri getirdi. Sonuç şaşırtıcıydı. Brezilya'daki 2003-2009 arası toplam nüfus 176 milyondan 198 milyona yükselirken, yoksul insanların sayısı 58,2 milyondan 41,5 milyona düşmüştür. Gini katsayısı 0,581'den 0,544'e düşmüş; okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 13,6'dan yüzde 10'un altına düşmüş ve her bin 1000 canlı doğumdaki bebek ölüm oranı yüzde 35,8'den 22,6'ya düşmüştür. Brezilya Anayasasındaki sosyal hak hükümleri 1988'den beri değişmemiştir. Brezilya'da yoksullukla mücadelede görülen bu etkileyici gelişme, anayasal reform ya da Lula öncesine göre daha ilerici anayasa yargısı içtihadı ile değil hedeflenen hükümet politikaları vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Bu bariz gerçeklere rağmen, karşılaştırmalı anayasa hukuku literatürü sosyal haklara karşı yeni ve daha bonkör bir yaklaşımın göstergeleri ve muhtemelen diğer benzer yönetimlerdeki sosyal haklar içtihadının nasıl olması gerektiğine de bir örnek olarak münhasıran Güney Afrika ya da Hindistan'dan birkaç önemli karara odaklanmaktadır. Buna karşın hukuk doktrini, sosyal hak hükümlerinin yargısal yorumundaki çeşitliliği ya da sosyal hak rejimlerinin gerçek dağıtıcı sonuçlarındaki farklılığı açıklayabilecek diğer etmenlere neredeyse hiç önem vermemiştir. Karşılaştırmalı sosyal haklar içtihadı dünyasında, makroekonomik doktrinler, mali gerçekler, siyasi çıkarlar, refah hükümlerinin mirası, seçimler ya da yürütme-yargı ilişkilerinin biçimine hiçbir yer yoktur. Çok sınırlı sayıda çalışma anayasa mahkemelerinin farklı çevrelerde yoksulları ya da yeniden dağıtıcı politikaları desteklemekteki gerçek potansiyelini ele almıştır.³³ Oysa sosyal hakların durumunu gerçekten anlayabilmek için, onları

³³ Övgüye layık bir istisna için bkz. Daniel Brinks and Varun Gauri, Law's Majestic Equality? The Distributive Impact of Litigating Social and Economic Rights (The World Bank Development Research Group 2012).

sosyal politika, iktisat ve anayasal ya da diğer her türlü siyasetin yer aldığı daha geniş bir matrisin bir parçası olarak kabul edebilmek adına idealist normatif izahatın ya da kısır içtihat hukuku söyleminin ötesine geçen daha kalın, daha bütüncül bir yaklaşım gereklidir.³⁴ Refah devleti ve onun çeşitleri ile ilgili devasa ekonomi politiği literatürüne yakından bakmak doğal bir başlangıç noktası olabilir.³⁵

Sosyal bilimlere yakından bakmanın üçüncü nedeni ise karşılaştırmalı anayasa hukukunun metodolojik matrisinin en iyi ifadeyle bulanık ve dağınık olmasıdır. Karşılaştırmalı anayasa hukukunun anlamı ve amacına ilişkin sorunlar büyük ölçüde geleneksel doktrinin kapsama alanı dışında kalmaktadır.³⁶ Bu disiplinin “karşılaştırmalı” boyutu hem yöntem hem de içerik açısından yeterince kuramlaştırılmamıştır ve bulanıktır. Bol miktarda seçim önyargısı bulunmaktadır ve sözde evrensel kavrayışlar üzerinde çokça çalışılmış, ama aslında temsil niteliğinden yoksun bir avuç hukuk sistemi ya da davada görülen anayasal deneyime dayanmaktadır. Betimleyici, türüne göre tasniflenmiş, normatif ve açıklayıcı anlatımlar çok sıklıkla bir araya getirilmektedir. Karşılaştırmalı anayasa hukukunun en önde gelen çalışmaları, kontrollü karşılaştırma ya da birbiriyle ilintili değişkenler arasında nedensel bağlantı kurabilme becerisi ve nihayet sınanabilir hipotezleri geliştirme, doğruluğunu ispat etme ayda bunları çürütme kapasitesi bakımından sosyal bilimlerin gerisine düşmeye devam etmektedir. Bu yüzden bu alanın genelleştirilebilir sonuçlar veya nomotetik [Ç.N.: yasa koyucu=bilimsel kanunlar koyan] ve muhtemelen aktarılabılır bilgi üretme potansiyeline engel olunmakta-

³⁴ Ran Hirschl & Evan Rosevear, Constitutional Law Meets Comparative Politics: Socio-Economic Rights and Political Realities, in *THE LEGAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS 207* (2011); Avi Ben-Bassat & Momi Dahan, Social Rights in the Constitution and in Practice, 36 *J. COMP. ECON.* 103 (2008).

³⁵ Bu muazzam büyüklükteki literatürün genel değerlendirmesi için bkz. Torben Iversen, Capitalism and Democracy, in *Oxford Handbook of Political Economy* 601 (2006).

³⁶ Bu sorunlarla ilgilenen ilk birkaç teşebbüs şunlardır: Vicki Jackson, Methodological Challenges in Comparative Constitutional Law, 28 *Penn State Int'l L. Rev.* 319 (2010); Ran Hirschl, The Question of Case Selection in Comparative Constitutional Law, 53 *Am. J. Comp. L.* 125 (2005); Mark Tushnet, The Possibilities of Comparative Constitutional Law, 108 *Yale L. J.* 1225 (1999). Bu metodolojik sorunlar üzerine Avrupa'dan bir bakış açısı için bkz. Marie-Claire Ponthoreau, Droit(s) Constitutionnel(s) Comparé(s) 33–86 (2010).

dır. Bununla birlikte bağlamsal, bireysel farklılıkları araştıran bilgiyi gözetken karşılaştırmalı anayasa literatürü, nadiren de olsa gerçek, içsel olarak bütüncül -bağlamsal “sembolik yorumun” büyük savunucusu Clifford Geertz’in algıladığı ve vazettiği- “kalın tanıma” ulaşır.³⁷ Dikkatlice hazırlanan “anayasal etnografiler” yayınlanmasına rağmen, karşılaştırmalı anayasa hukukunun öğrencisi olduğunu iddia eden çok sayıda bilim insanı, çok az ya da hiç saha araştırması veya ya da sistematik bilgi toplaması olmaksızın yapılan anayasal araştırma “koltuğuna” güvenmektedir. Bir de buna önde gelen hukuk dergilerinin kurumsallaşmış bir kör hakem geleneğinin olmamasını da ekleyince ortaya çıkan sonuç -şasırtıcı olmayan şekilde- oldukça ince bir entelektüel iplikte örülmüş görüntüsü veren gevşek bir metodolojik çerçevedir: gözlemcinin kendi ilgi alanından ziyade politika ya da politikaların anayasa hukukuna şu veya bu biçimde bir ilgi.

Tersine, sosyal bilimler, yaklaşımlar ve yöntemler hakkında daha keskin tartışmalara sahip olmasına rağmen (ya da belki de bu sayede), ciddi karşılaştırmalı çalışmalara rehberlik etmek için zengin ve sofistike bir çerçeve geliştirmiştir.³⁸ Sosyal bilim yöntemlerine yakından bakmak, karşılaştırmalı anayasa araştırmalarının yürütülmesinde dikkate alınması gereken metodolojik hususlar için bir alet çantası sunabilir, böylece nicel ve nitel, sonuç odaklı veya hermenötik gibi çeşitli biçimlerdeki karşılaştırmalı anayasa çalışmalarını etkili şekilde destekleyebilir. Bu aynı zamanda katılan gözlemi, içerik analizi, seçim temayülleri, etkileşim etkileri, istatistiksel önem, suni korelasyon ya da müdahaleci değişkenler gibi temel kavramları (hukukçu akademik çevrenin görüş açısından) çevreleyen sisin bir kısmını da dağıtabilir.

Açıkçası, hiç şüphe yok ki yüksek kalitedeki karşılaştırmalı kamu hukuku doktrini geçtiğimiz yirmi yılda sadece yeni anayasacılık dünyasının haritaya dökülmesi ve tasnif edilmesine değil, aynı zamanda daha genel olarak karşılaştırmalı hukukun çalışılması için kavramsal çerçeveler yaratılmasına da muazzam derecede katkıda bulunmuştur. Gerçekten de aynı olgunun farklı ortamlardaki “çoklu tanımı” yoluyla kavram oluşturulmasının önemini küçümsememeliyiz. Örnekler arasındaki farklılık

³⁷ Bkz. Clifford Geertz, *The Interpretation of Culture* (1973).

³⁸ Bkz. ör., Gary King et al., *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research* (1994); John Gering, *Social Science Methodology: A Unified Framework* (2012).

ve ortaklıkları her birini kendi kategorileri içinde ele alarak, örneğin katı maddelerin ya da memelilerin ne olduğu gibi, çok daha karmaşık, nüanslı ve sofistike kavrayışlar elde edebiliriz.³⁹ Dolayısıyla karşılaştırmalı anayasa araştırmalarına gömülü kozmopolitizm ve başkalarının kurucu kanunları [=anayasaları] hakkındaki hakiki merak esaslı bir metodolojik değerdir. Bununla birlikte, bilimsel araştırmanın tümleşik mantığı olarak adlandırılabilir temel ayırt edici unsur, toplanan belli gözlemlerin ötesinde geçen geçerli çıkarımlar yapmaktır. Karşılaştırmalı anayasa hukuku literatürü, son yıllardaki gelişimine rağmen, geleneksel olarak araştırma tasarımının ilkeleri, kontrollü karşılaştırma, olay seçimi ve hipotez testine önem vermemesi yüzünden genellikle kuram oluşturmada başarılı olamamaktadır.

Aslında, tam da (çoğunlukla karşılaştırmalı çalışmaların muhalifleri tarafından dile getirilen) “dostane” örneklerin sistemsiz olarak “dikkatlice seçilmesi”^{*} kaygısı kolayca göz ardı edilemeyeceği için, değerli bir karşılaştırmalı çalışmaya girişmek isteyen bilim insanları sosyal bilimlerin araştırma yöntemlerine ve daha geniş anlamda karşılaştırmalı sosyal çalışmaların felsefesine dikkatini vermelidir. [Karşılaştırmadaki] “dikkatli seçim” meselesine verilen cevap karşılaştırmalı çalışmayı terk etmek değildir; daha ziyade temel metodolojik mülahazaları önemseyerek karşılaştırmalı çalışmaya girişmektir.

Özetle, karşılaştırmalı anayasa hukuku profesörleri mahkemelerin işlerini tanımlama, dikkatle inceleme ve denetleme ya da bir yargıcın kararının ikna gücünü eleştirel olarak değerlendirmekte yeteneklerinde avantajlı olmaya devam edecekler. Hiç kimse anayasa metinlerini değerlendirme, dünya çapında anayasa yargısındaki süregelen farklılıkların ve benzerliklerin izini sürme veya anayasa mahkemelerinin içinde çalıştıkları geniş, uluslar ötesi hukuki çevre ile her geçen gün nasıl daha fazla etkileşime girdiği ile ilgili araştırmaları ilerletme konularında karşıla-

³⁹ Gerçekten de Charles Darwin'in Beagle'daki Galapagos'a yaptığı keşif (1832-1836) başlangıçta on dokuzuncu yüzyıl Avrupası'ndaki bilim insanlarının bilmediği yeni bitki ve hayvan türlerini toplamak ve tanımlamak için yapılan mütevazı bir girişimdi. Ancak Darwin'in muhtelif buluşları Origin of Species (Türlerin Kökeni) kitabının temelini meydana getirmiş ve modern çağın en etkili teorilerinden birinin gelişmesine hizmet etmiştir.

* Ç.N.: Yazar buradaki “cherry picking” ifadesini “kendine en uygun olanını seçmek” anlamında kullanmaktadır.

tırmalı anayasa hukuku profesörlerinden daha iyi bir konumda değildir.⁴⁰ Fakat dış dünyanın bir parçası olarak anayasal alanla ilgili kuram üretmek bundan daha fazlasını gerektirir. Anayasacılığı dünya çapında sistematik şekilde çalışmaya girişmek için gerekli olan araçların çoğu sosyal bilimlerde bulunabilir. Aslında, genel olarak sosyal bilimler olmadan karşılaştırmalı anayasa hukuku ve özel olarak siyaset bilimi üzerine tutarlı bir pozitivist (olması gereken değil, olan anlamında) çalışma gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını ileri sürüyorum. Aynı olgular üzerine çalışan karşılaştırmalı anayasa hukuku ve onunla yakında ilgisi olan disiplinler arasındaki ayrışmayı sürdürmek mantıklı değil.

Bilgi teknolojisindeki hızlı gelişme ve dünya çapında anayasal sistemler ve anayasa yargısı veri kaynaklarının niteliği ve erişilebilirliğindeki muazzam ilerleme, karşılaştırmalı anayasa araştırmalarının yürütülmesini çoktan etkilemiştir. Özellikle, büyük miktardaki erişilebilir uygun veri sayesinde, belki de ilk kez artık fikirler ve kanıt, teori ve veri, normatif iddialar ve ampirik analizler arasında ciddi, metodolojik olarak basiretli ve disiplinler arası bir diyaloga girişmek mümkündür. Böyle bir değişim, açıklayıcı araştırma yöntemleri ve sonuç odaklı araştırma tasarımı üzerinde durmayı ve aynı zamanda, her ne kadar biraz ağır çekimde yol olsa da hukukçu akademisyenler arasında doktrincilik ve şekilcilikten, siyaset bilimi, sosyoloji ve ekonomi gibi disiplinlerin anlayış ve yöntemlerine daha sıklıkla başvurmaya doğru bir geçişi gerektirir. Seçilmiş belirli anayasa hükümleri ya da mahkeme kararlarının hesabını tutmanın (karşılaştırmalı anayasa *hukuku*) ötesinde, dünya çapında anayasaları çalışmaya yönelik daha bütüncül bir yaklaşıma (anayasal evrenin çeşitli veçhelerini analiz ederken sosyal bilimlerin muazzam tanımlayıcı derinliği ve açıklayıcı potansiyelini dikkate alan karşılaştırmalı anayasa *çalışmaları*) geçmenin zamanı geldi. Böyle bir yaklaşımın entelektüel temelleri ise daha şimdiden mevcut. Gerçekten de Montesquieu'den Joseph Weiler'a kadar, bu alanın büyük üstatlarının çığır açan çalışmalarının çoğunun ortaya koyduğu gibi karşılaştırmalı anayasa çalışmalarının "kozmojisine" yakından bakıldığında görülüyor ki, bir araştırma alanı olarak karşılaştırmalı anayasacılık hem içerik hem de yöntem bakımından disiplinler arası sınırları aştığında en iyi durumdadır.

⁴⁰ Yakın zamanda yapılmış takdire şayan böyle bir çalışma örneği: Wojciech Sadurski, *Constitutionalism and the Enlargement of Europe* (2012).